

Danske krigsfanger i sovjetiske lejre under og efter 2. verdenskrig

Kildemateriale fra russiske arkiver

Af *Sigurd Rambusch*

En ny kilde til sønderjysk personalhistorie er i 1994 stillet til rådighed for forskere og personalhistorikere. Det er sagerne om de danske frivillige på Østfronten, der kom i sovjetiske fangelejre. Overarkivar Sigurd Rambusch, Rigsarkivet, var leder af den historikergruppe, der i efteråret 1993 arbejdede i de nylig åbnede russiske arkiver. Her fortæller han om kilderne til krigsfangernes historie. Der er mange sønderjyder blandt fangerne, og der er interessante ting at finde.

I 1960erne havde de danske statsarkiver så gode kår, at de kunne sende medarbejdere til udenlandske arkiver for at registrere deres indhold af »Danica«, dvs. materiale om Danmark og danskere. Blandt de udsendte var landsarkivar Peter Kristjan Iversen, der undersøgte stats-, kultur- og indenrigsministerielle arkiver indtil 1918 i det preussiske centralarkivs afdeling i Merseburg (DDR) og forfatteren af denne artikel, der undersøgte de russiske statsarkiver for perioden indtil 1917. Registreringerne var nyttige for forskerne, og der blev købt mikrofilm af udvalgte serier.

Det var godt, at mulighederne blev udnyttet, for midt i 70erne strammedes økonomien, og Danicarbejdet måtte indstilles. Men i 1993 begyndte et nyt Danicaprojekt. Det er stort og langtfra afsluttet, men et enkelt resultat er allerede kommet i hus: Kilderne til danske krigsfangers ophold i Sovjetunionen under og efter den 2. verdenskrig.

Blandt de ca. 700 danske krigsfanger var ca. 200 fra Sønderjylland, de fleste kom fra det tyske mindretal. Materialet har derfor en særlig interesse for sønderjysk historie. Jeg er glad for, at min første præsentation af materialet for en større kreds sker i Sønderjyske Årbøgers festskrift til Peter Kr. Iversen.

*

Først skal der fortælles lidt om baggrunden for projektet. Efter det kommunistiske systems sammenbrud i august 1991 bestemte præsident Jeltsin, at arkiverne efter det kommunistiske parti og det hemmelige politi skulle overtages af Staten, og at både disse og de almindelige statsarkiver skulle gøres tilgænge-

lige for forskere. Fra hele verden meldte forskere sig, og det blev hurtigt klart, at de hidtil lukkede arkiver slet ikke havde kapacitet til at betjene så krævende brugere.

I foråret 1993 skrev rigsarkivar Johan Peter Noack til Forskningsministeriet om de vanskeligheder, som danske forskere kom ud for, når de ville studere de nyåbnede arkiver; han opstillede et projekt, der gik ud på at registrere Danica i sovjetiske arkiver og købe kopier af udvalgte rækker. Ministeriet stillede sig positivt og bevilgede næsten en mill. kroner. Sonderende forhandlinger med russiske arkivfolk i juli forløb godt, og i oktober 1993 rejste fem russiskkyndige historikere til Moskva. I løbet af en måned registrerede denne arbejdsgruppe store mængder af materiale om Sovjetunionens og partiets forhold til Danmark.

Projektets styregruppe, bestående af sovjetkyndige historikere, vurderede registreringen, og derefter blev der bestilt mikrofilm af udvalgte arkivalier. Disse film skulle gerne ankomme i løbet af 1994 og 1995.

Akterne om de danske krigsfanger er ikke blevet mikrofilmet, men kopieret på papir. De hører nemlig til et særligt projekt inden i det store, og udgifterne er blevet betalt af Undervisningsministeriet. Det kan lyde mærkeligt, men forklaringen er, at også dette ministerium har forskningsmidler, og i den givne situation havde det bedre råd end Udenrigsministeriet, hvis opgave det ret beset måtte være at indkøbe materiale om endnu levende danskeres ophold i fjendeland. Kopierne ankom i slutningen af januar 1994, de blev ordnet og registreret og derefter stillet til rådighed for brugerne.

*

Nu nogle oplysninger om krigsfangelejrene og fangeakterne. Den røde Hærs fanger blev hurtigt muligt ført væk fra fronten og anbragt i krigsfangelejr. Når en fange ankom hertil, blev han forhørt, og der blev udfyldt et spørgeskema og et kartotekskort. Disse fulgte fangen i resten af hans fangetid, idet de blev sendt med ham til de lejre, han senere blev overført til.

Krigsfangelejrene var et led i det berygtede GULAG-system og blev administreret af »Direktoratet for krigsfangers og interneredes anliggender«. Da lejrene blev afviklet 1955-56, blev fangeakterne og kartotekskortene anbragt i et centralarkiv oprettet i 1939 af indenrigsminister og KGB-chef Lavrentij Berija. Dette arkiv var helt lukket, indtil en forsigtig åbning begyndte i »glasnost«-perioden sidst i 80'erne. Efter systemskiftet i 1991 fik det navnet »Centret for opbevaring af historisk-dokumentariske samlinger« og åbnedes for offentligheden efter regler, som svarer til adgangsreglerne i Danmark og mange andre lande.

СОВ. СЕКРЕТНО

МВД СССР

ЦХИДК

Главное Управление по делам о военнопленных и интернированных

Арх. № 01859566

КОПИЯ

УЧЕТНОЕ ДЕЛО

№ лагери или спецгоспиталей	№ уч. дела
159 62/13	390

На военнопленного

*Евсей
Врмо Петер*

(фамилия,

имя и отчество)

Дело закончено в связи

с убийством

на родину

„20“ июля 1951 г.

Таш. Минзалеучид. Москва, с. 3279. г. 40000

Sagsomslag til en af fangeakterne. Øverst til højre: Top hemmelig. Derefter: USSR's indenrigsministerium. Direktoratet for krigsfangers og interneredes anliggender. Rubrikker for: Arkiv nr. Hospital nr. Sagsnr. Nederst: Sagen afsluttet i forbindelse med ... I dette tilfælde blev fangen hjemsendt den 20. juni 1951.

Centret ligger i en Moskvas nordlige forstæder. Udover værdifulde krigsbyttearkiver rummer det arkiver om de mange fremmede statsborgere, der blev interneret under krigen og endelig de arkiver om krigsfanger, som interesserer os her. Krigsfangesagerne lå oprindelig ordnet efter lejre, først sent blev de ordnet efter nationalitet, og denne ordning er ikke fejlfri: Blandt akterne om danskere befinder der sig enkelte akter om fanger af anden nationalitet; det er vist rimeligt at forvente, at der i andre nationale grupper tilsvarende befinder sig danskere. Af og til skyldes det ukendskab til geografien, at en person er kommet i en forkert gruppe, således er der blandt danskerne en fange fra Danzig.

De kopier, Rigsarkivet har modtaget, omfatter ca. 700 kartotekskort og ca. 330 sager. (Forfatteren beklager, at de absolutte tal og følgelig også procenttallene kun er omtrentlige. Sådan må det være, indtil alle identifikationer er sikre, og al sammenlægning og udskillelse af sager er afsluttet; Rigsarkivet afventer stadig svar fra Centret om visse mangler i materialet).

Nogle få sager af de mange vedrører internerede med dansk statsborgerskab. Ca. 700 danske krigsfanger er relativt mange. Det er 10% af de danskere, der deltog i krigen på Østfronten. Enkelte gjorde tjeneste i værnemagten, men langt de fleste tilhørte Frikorps Danmark. Dette korps bestod af frivillige hvervet i Danmark fra og med sommeren 1941. Korpsen hørte under Waffen-SS. Danskerne blev sat ind på steder, hvor kampene var hårde, de kæmpede godt, og deres tab var store: Ca. halvdelen vidste man var faldet, ca. 1000 vendte hjem. Længe var det ukendt i Danmark, om de resterende ca. 3.500 var faldet, forsvundet eller taget til fange. Man kendte navnene på en del af de danske fanger, men ikke alle og ikke antallet, for indtil de seneste år brød de gamle fanger sig ikke om at træde frem.

Det samme gjaldt deres pårørende. En del af dem rejste eftersøgninger gennem Røde Kors og Udenrigsministeriet, men det var svært at bryde den russiske uvilje mod disse frivillige. De sovjetiske arkivers manglende kapacitet og svigtende sprogkundskaber på begge sider gjorde forhandlinger vanskelige. Men »da muren faldt«, fulgte der en mental omstilling. Familier kan nu igen tale om, at de havde et medlem, der kæmpede sammen med tyskerne på Østfronten, og på russisk side er der god vilje til at hjælpe privatpersoner og forskere i andre lande.

*

Lad os se på spørgeskemaerne og kartotekskortene. Skemaerne (tre A4-sider i et charteque) havde i sin mest udviklede form følgende rubrikker:

Øverst: Sagens nr. Lejrens nr. Dato for ankomst til lejren.

1. Efternavn
2. Fornavn
3. Patronym
4. Fødselsår
5. Fødselssted
6. Adresse før indkaldelsen (sidste bopæl før indkaldelse til hæren)
7. Nationalitet
8. Modersmål
9. Andre sprog
10. Undersåts- eller statsborgerforhold
11. Partitilhør
12. Trosbekendelse (religion)
13. Uddannelse a) almen b) speciel c) militær
14. Profession og speciale før militærtjenesten
15. Faglig anciennitet
16. I hvilken fjendehær tjente han
17. Indtrådt i hæren ved mobilisering eller som frivillig
18. Hvornår udskrevet (eller indtrådt i hæren)
19. Våbenart
20. I hvilken enhed
21. Soldaternummer
22. Rang eller titel
23. Funktion ved enheden
24. Hvilke medailler eller lignende
25. Blev han fanget eller overgav han sig frivilligt
26. Hvornår
27. Hvor
28. Civilstand (ungkarl eller gift)
29. Efternavn, fornavn og fadersnavn på hustru og børn, deres alder, køn, beskæftigelse og nøjagtige bopælsadresse
30. Det samme for fader og moder
31. Det samme for brødre og søstre
32. Faders standsforhold
33. Faders sociale forhold
34. Faders formueforhold
35. Krigsfangens sociale og formuemæssige forhold
36. Har han været i Sovjetunionen (hvor, hvornår, og hvad han lavede)
37. Har han slægtninge eller bekendte i USSR (deres efternavne, fornavne, patronymer, arbejdsplads, beskæftigelse, bopæl)

38. Dømt eller retsforfulgt, dømt hvor, hvorledes og for hvad, hvor er straffen afsonet
39. I hvilke andre stater har han været. Fra hvornår til hvornår, hvad han lavede
40. Detailleret oplysning om al praktisk virksomhed før indkaldelsen
41. Krigsfangens underskrift og dato for udfyldelse af spørgeskemaet.

Derefter følger en »beskrivelse i ord«: Højde, skikkelse, hårfarve, øjne, næse, ansigt og særlige kendetegn. Den medarbejder, der udfyldte spørgeskemaet, skulle anføre funktion, rang og efternavn. Endelig var der afsat plads til oplysninger om fangens forflytninger til andre lejre.

*

Kartotekskortene indeholder kun en del af de oplysninger, der er i sagerne. Rubrikkerne ændredes flere gange, da der var flest, var der følgende:

Øverst: Nationalitet. I hvilken fjendehær tjente han.

1. Efternavn
2. Fornavn
3. Patronym
4. Fødselsår og -sted
5. Adresse før indkaldelsen
6. Undersåts- eller statsborgerforhold
7. Partitilhør
8. Trosbekendelse
9. Uddannelse
  - a) almen
  - b) speciel
  - c) militær
10. Erhverv
11. Indtrådt i hæren ved mobilisering eller som frivillig og hvornår
12. Våbenart
13. Hvor gjorde han tjeneste (sidste sted før tilfangetagelsen)
14. Rang eller titel
15. Funktion
16. Blev han fanget eller overgav han sig frivilligt
17. Dato og sted for tilfangetagelsen
18. Notater om forflytninger.

Til sidst var der plads til dato og underskrift fra den medarbejder, der udfyldte kartotekskortet.

Kartotekskortene indeholder kun halvt så mange spørgsmål som spørgeskemaerne. Alligevel har de selvstændig værdi ved mere detaljeret end skemaerne at oplyse om fangens bevægelser i GULAG-systemet. Kortene kan være en hjælp ved tydningen af vanskelig skrift, fordi de er skrevet af en anden skriver. Endelig er det kun takket være kortene, at vi har kendskab til det totale antal af danske fanger.

*

Det er vanskeligt at læse sagerne og kortene. Det ses, at nedskrivningen er sket under stort tidspres, skriften er hastig, og ikke sjældent er rubrikker ikke fyldt ud. Nogle skemaer er på farvet papir, og læseligheden er blevet dårligere af kopieringen. Af og til har man manglet skemaer; så har man klaret sig med et stykke blankt papir eller endog et stykke avis og har her anført numrene og svarene (ikke spørgsmålene).

Det har voldt vanskeligheder at gengive danske navne med kyrilliske bogstaver, for både fangen og skriveren var normalt uden kendskab til fremmedsprog og fonetik. Rubrikkerne skulle udfyldes efter russisk navneskik, dvs.: 1) fornavn. 2) patronym (Eriksen, hvis faderens fornavn var Erik); for de danske fanger, som normalt ikke havde et patronym, anførtes som regel faderens fornavn. 3) slægtsnavn.

De fleste oplysninger på spørgeskemaerne er kendt af de pårørende. Nye er oplysningerne om tid, sted og omstændigheder ved tilfangetagelsen, ligeledes hvilke lejre der var tale om, og hvornår forflytninger fandt sted. Sygdomsforløb og død er af stor interesse for de efterladte, det samme gælder begravelsesstedet.

Mod enkelte fanger blev der rejst straffesag. Det kunne være for krigsforbrydelser under militærtjenesten, for sabotage mod arbejdet i lejren eller for anti-sovjetiske udtalelser. Disse sager er interessante ud fra mange synsvinkler: forhørene var yderst summariske, straffene urimeligt høje efter vore begreber, enten 10 eller 25 års straffearbejde. Sovjetunionen havde brug for arbejdskraft. I enkelte sager ligger der personlige papirer: soldaterbog eller postkort hjemmefra. Derimod er der ikke fundet dagbøger.

Sagde fangerne sandheden, når de blev forhørt? De stod svagere end de tyske soldater, for de havde jo meldt sig som frivillige til krigen mod Sovjet. Om de har pyntet på deres sag, kan kun opklares ved nærstudium. Enkelte fanger kom i forhør flere gange, og en af dem har fortalt, at russerne forsøgte at fange ham i forkerte svar.

*

De fleste sager består af spørgeskemaets tre ark og måske et par andre stykker papir. Nogle få indeholder mere end en halv snes ark, og kun én er så tyk, at den tiltrækker sig opmærksomheden. Det er den sønderjyske læge Alexander Thomsens sag med ca. 150 ark, som skal omtales nærmere.

Alexander Thomsen, født i 1917 ved Flensborg, blev i 1939 kandidat i naturfag og i begyndelsen af 1945 i medicin, begge gange fra tyske universiteter, selv om han var dansk statsborger. I den sidste del af krigen og de første uger efter Tysklands kapitulation arbejdede Thomsen for Svensk Røde Kors med at føre svenskere, danskere og andre udlændinge til Vesten fra det russiskbesatte Østtyskland. Russerne fik mistanke om, at han smuglede nazister og tyske krigsforbrydere ud fra deres område, og 14. juni arresterede de ham i Berlin. De regnede ham som krigsfange, selv om han aldrig havde stået i nogen hær, og førte ham til lejr i Sovjet.

Thomsen forlangte at blive behandlet som interneret. Det blev længe afslået. Han krævede at blive sat fri, men russerne »havde noget på ham« – måske var det stikkeroplysninger, måske den omstændighed, at hans ældre broder var officer i den amerikanske efterretningstjeneste! Hertil kom, at hans arbejdskraft var værdifuld. Han var en dygtig læge og ikke bange for at behandle, selv om hjælpemidlerne var primitive.

Thomsen sad i kortere tid i adskillige fængsler og lejre og i længere tid i Vorkuta (i det nordøstlige Sibirien) og i Stalino (i Ukraine). Han kom til at yde meget godt som læge for fanger – og iøvrigt også for frie – men han blev en besværlig mand for GULAG-systemet. Han lærte sig russisk, fik venner blandt russere og begyndte at fremføre kritik. Da den oprindelige straf på 5 år (for hjælp til det internationale bourgeoisie) var udstået, blev han stillet for en ny krigsret, som i maj 1952 idømte ham 10 års fortsat lejrophold for »antisovjetiske udtalelser«.

Во время шестилетнего пребывания в СССР
я доказал свою верность к
Советскому Народу и безусловно
заслуживаю освобождения,
В пар
A. Томсен
27.12.51

Den 27. december 1951 skrev Alexander Thomsen til lejrchefen og generallægen for lejrene i Vorkuta og bad om deres hjælp til at blive frigivet. Han slutter således: »Nu i det 6. år af mit ophold i USSR har jeg bevist min tillid til det sovjetiske folk og vil ubetinget tjene friheden. Læge A. Thomsen«.

Fra årene 1951-55 indeholder hans sag breve og appeller til lejrledere og højere myndigheder som statsadvokatur og højesteret. De er udførlige og vel-dokumenterede, den længste er på 19 sider. Det er utroligt, at Thomsen kunne fastholde så mange detaljer gennem så mange år uden et arkiv. Teksterne er skrevet med fast hånd på et russisk, der vel ikke er fejlfrit, men både klart og varieret.

Alexander Thomsen fandt i fangenskabet sin senere hustru, en lettisk læge, og de fik en søn i 1951. Først i september 1955 åbnedes lejrporten for ham, og han blev repatrieret til Danmark. Et år senere kom hans kone og søn. Familien slog sig ned i Augustenborg, senere Sønderborg, og Thomsen blev en ivrig debattør ved siden af sin lægegerning.

I 1960 udgav han en bog på mere end 450 sider »I menneskelighedens navn«, den hidtil største om en dansker i Sovjets lejre. Hans skildring af forholdene i lejrene er gribende. Særlig interessant er dog hans opgør med »forrædderne« på den anden side: Svensk Røde Kors, det danske udenrigsministerium og det danske gesandtskab, der ofrede ham og andre almindelige mennesker til fordel for deres gode forhold til sovjetstaten. Han kom ikke fri efter dansk pres, men fordi Adenauer fik aftale om de tyske krigsfangers hjemsendelse. At hans kone og søn kom hjem, takker han dog H.C.Hansen for, idet denne rejste sagen under sit besøg i Sovjet i 1956.

Alexander Thomsen døde i 1985 og nåede aldrig at få viden om den tykke sag, som Krigsfangestyrelsen havde på ham. Sagen er et supplement til de trykte erindringer og fortjener at blive studeret indgående. Hans appeller og breve ligger i fangesagen, dvs. at de aldrig kom frem til adressaterne! Det gik med dem som det gik med de bønkrivelser, som Arne Munch-Petersen sendte fra sin celle til Stalin og Beria. Denne troende kommunist døde i 1940 efter tre års fængselsophold. Alexander Thomsen, der hadede kommunismen, overlevede. At hans breve aldrig nåede frem til magthaverne ville have bekræftet ham i hans afsky for systemet; man kunne have undt ham at se sin egen fangesag.

*

Siden medierne fortalte om materialet, har Rigsarkivet modtaget ca. 40 forespørgsler. Ca. 35 måtte besvares negativt: den eftersøgte synes ikke at have været i fangelejr. Men 11 forespørgsler er blevet besvaret positivt: I seks tilfælde har pårørende fået kopier af sagen, i fem tilfælde er det tidligere fanger, der har fået positivt svar. Efterhånden som det rygtes blandt de gamle fanger, at materialet er kommet, kan der ventes flere forespørgsler. Desværre står det fast, at der mangler både sager og kort for folk, som vitterlig har siddet i lejr. Rigsarkivet forhandler med Centret i Moskva om spørgsmålet.

Hidtil er materialet kun blevet benyttet af gamle fanger eller deres pårørende. Det var for at hjælpe dem med nogle pinagtige spørgsmål, at materialet blev hjemkøbt. Men engang må der komme videnskabelige undersøgelser. Dette er også forudsat i aftalen med Centret. Materialet er talmæssigt beskedent, men dog tilstrækkeligt til at besvare spørgsmål om overlevelse eller død for forskellige grupper: Ældre og yngre fanger, officerer og menige, nazister og ikke-nazister, mindretalstyskere og rigsdanskere. Danskerne skal sammenlignes med folk fra andre lande, og andre kilder skal inddrages, således soldaterpapirer og DNSAPs arkiver.

Materialet om danske krigsfanger i sovjetiske lejre vil ikke ændre vor opfattelse af det historiske forløb. Men det indeholder oplysninger, der kan være af værdi for studiet af enkeltpersoner, og det føjer en facet til vor viden om den 2. verdenskrig.

*

Der er selvfølgelig blevet udarbejdet en navnefortegnelse over de danske krigsfanger, men desværre må den endnu ikke offentliggøres, det forhindrer både russisk og dansk lovgivning. De der har spørgsmål om konkrete fanger, må henvende sig til Rigsarkivet. Besvarelsen koster ikke noget, kopier betales efter sædvanlig takst. Rigsarkivet skal efter kontrakten påse, at medierne ikke misbruger materialet. Men materialet må udnyttes videnskabeligt, og både Centret og Rigsarkivet ser gerne, at dette sker.

HENVISNINGER

Arkivalier:

Det originale materiale fra fangelejrene befinder sig i Centret for historisk-dokumentariske Samlinger, Vyborgskaja ul. 3, 125212 Moskva.

P.R. Engelhardts samlinger vedr. frikorpsfolks krigsdeltagelse og ophold i russiske krigsfangelejre i Det kgl. Biblioteks håndskriftsamling.

Oversigtsværker:

Den parlamentariske Kommission: Beretning til Folketinget, XIV, 1-2 ved Johan Hvidtfeldt, 1953.

Henning Poulsen: Besættelsesmagten og de danske nazister, 1970.

Karl O. Christiansen: Landssvigermentaliteten i sociologisk betydning, 1955.

Soldaters og fangers forhold:

Erik Haaest: Frikorpsfolk fortæller, 1. Frontsvin, 2. Frostknuder, 3. Forrædere, alle 1975.

Oluf Krabbe: Danske soldater i kamp på Østfronten, 1976.

Søren Schou: De danske østfrontfrivillige, et essay, 1987.

Publicerede erindringer:

Alexander Thomsen: I menneskelighedens navn, 1960.

Christian Christiansen: Syv år blandt krigsfanger, erindringer 1942-48, 1991.